
МАТЕРІАЛИ ІV МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «УКРАЇНЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА»

УДК 314.74

Оксана Борушенко

доктор історії та економіки, професор

Бразилійська Україна

Серед українських поселень за межами Батьківщини українська громада в Бразилії займає особливе місце. Це одна з територіально найвіддаленіших від нас громад і водночас одна з найближчих за своєю духовністю, ментальністю, звичаями, традиціями та мовою. Про цю громаду до недавнього часу ми знали дуже мало, та і зв'язки її з Україною були слабкі. У Бразилії, чи не в єдиній із країн світу, де є українські поселення, побутує термін «Бразилійська Україна». І ця назва наповнена повнокровним змістом як для українців, так і для різноетнічних груп населення Бразилії. Цей термін увійшов у наукову літературу, і його цілком нормально сприймають офіційні кола бразилійського уряду.

Незважаючи на обставини, бразилійські українці, переважно українськомовна громада, яка не лише зберегла свою мову, мистецтво, традиції, віру, національну самобутність, а й, інтегруючись економічно і культурно в бразилійське життя, примножила й збагатила українську культуру, живе інтересами України, яка для більшості з них усе ще лишається дуже далекою, «казкою своєї бабусі».

Початки української імміграції до Бразилії, як і сама кількість українців та їхніх нащадків, нині належать до актуальних наукових проблем з огляду на незначну кількість документальних даних і все ще недостатню вивченість. На жаль, у довідниках й окремих працях, опублікованих в Україні, про українську спільноту в Бразилії згадують здебільшого принагідно, без належного аналізу, інколи з некритичним повторенням скупих даних із давніх енциклопедичних видань. Більшість авторів про імміграційний рух у Бразилії погоджуються з тим, що масова імміграція почалася в 1895 р. зі Східної Галичини, бо в тому році приїхала найбільша кількість українців до Парани, яка поселилася переважно в Санта-Катарині й у Ріу-Гранді-ду-Сул. Проте архівні матеріали дають можливість стверджува-

ти, що перша організована група прибула до Бразилії у 1891 р. із Золочівського повіту й оселилася в Парані. Поодинокі родини українців приїздили й раніше, а першим відомим українцем, який ступив на бразилійську землю, був мореплавець Юрій Лисянський, котрий як організатор і учасник першої російської морської експедиції навколо світу на зламі 1803—1804 рр. упродовж шести тижнів перебував у Бразилії, про що докладно описав у щоденнику, який видав згодом двома мовами — українською й англійською (у 1812 і 1814 рр. відповідно).

Дослідники виділяють кілька хвиль української імміграції. Найчисленнішою була імміграція під час так званої «бразилійської гарячки», яка тривала від 1895 до 1899 р. Її спровокували агенти італійських пароплавних компаній, які в гонитві за легкою наживою представляли Бразилію як «правдивий рай на землі». У цей час до Бразилії приїхало понад 15 тисяч осіб переважно з Північно-Східної Галичини (з околиць Бібрки, Бродів, Заліщик, Жовкви, Золочева, Кам'янки-Струмилової, Перемишля, Сокаля, Тернополя).

Умови життя перших українських поселенців у Бразилії, як і сама дорога до цієї країни, були надзвичайно складі. Бразилійський уряд уже через два тижні відмовився надавати допомогу переселенцям. Людей розселяли по земельних наділах — так званих «шакрах» (1000 метрів завдовжки і 250 метрів завширшки) у дрімучих пралісах, не надаючи при цьому жодної допомоги. Без відповідних знарядь праці, без даху над головою, без елементарних засобів до існування, при повній антисанитарії і за відсутності медичної допомоги, в незвичних кліматичних умовах, які були причиною тропічних недуг, перші поселенці зазнали справді великих людських втрат.

Австрія як держава нічого не зробила для своїх громадян, щоб полегшити їм долю й заопікуватися ними також поза межами своєї держави, бо була рішуче проти того, щоб українські селяни виїжджали в світ й оселялися там на постійно.

Назагал українська суспільність недооцінювала еміграції до Першої світової війни. Більшість була тієї думки, що треба спиняти заморську еміграцію, а терпіти тільки сезонну європейську еміграцію. Однак ніхто ближче не цікавився справою: як усунути перелюднення, як створити нові робочі місця для голодної й недоїдаючої людності, як розв'язати інші проблеми.

Друга хвиля української еміграції до Бразилії, яка мала заробітчанський характер, припадає на 1907—1914 рр.; і знову ж таки це були вихідці переважно зі Східної Галичини.

У той час бразилійський уряд розпочав будівництво залізниці між Сан-Пауло й Ріу-Гранді-ду-Сул, для якої не вистачало робочих рук. Понад 15 тисяч українців знову переселилося до Бразилії, до штату Парана, де у зв'язку з будівництвом залізниці були надійні заробітки. Проте заробітки на будівництві залізниці не були легкі. Річ у тім, що залізниця повинна була пролягати через індіанські території племені ботокудів, які, захищаючи свої землі, безжально нищили українських поселенців, убивали не тільки окремих людей, а й цілі родини. У цих важких умовах не було допомоги ні від бразилійського, ні від австрійського уряду, до яких зверталися з проханням про захист українські поселенці. Незважаючи на ці важкі умо-

ви, напередодні Першої світової війни, за неповними даними перепису, проведеного українськими священиками 1913—1914 рр., кількість українських поселенців у Бразилії становила приблизно 45 тисяч осіб разом із природним приростом.

Нова хвиля української еміграції між двома світовими війнами не була чисельна; це приблизно 9 тисяч осіб, які прибули не лише з Галичини, а й з Волині та Полісся, менше — з Буковини і Закарпаття. Останньою хвилею була еміграція після Другої світової війни, що складалася переважно з переміщених осіб, серед яких був доволі високий відсоток інтелігенції. Прибули вони до Бразилії здебільшого з Австрії і Німеччини (1947 — 1951 рр.), але залишилися там не всі, частина переїхала згодом до США і Канади.

Різні джерела подають неоднакову кількість українців у Бразилії, але на підставі демографічних досліджень парафіяльних і повітових архівів та номінаційних записів у портах прибуття, найімовірнішою цифрою є 500 тисяч на всю Бразилію, з якої 425 тисяч (85%) живе в штаті Парана. Інші проживають у штатах Санта-Катаріна, Сан-Пауло і Ріу-Гранді-ду-Сул. Найбільше бразилійських українців мешкає в місті Прудентополі (приблизно три чверті населення міста) і на Прудентопільщині, де з найдавніших часів вирувало українське життя.

Близько 70% українських поселенців займаються рільництвом. Культивують старокрайові і місцеві культури — пшеницю, жито, картоплю, кукурудзу, чорну квасоллю, риж, каву, м'яту, плекають садівництво, як і завели незнане тут бжільництво. У штаті Парана дали також початок млинарській індустрії як кооперативному рухові. Близько 30% українців зайняті у сфері бразилійської торгівлі та індустрії. Інші стали робітниками і техніками в різних видах промисловості. Сюди належать поселенці з середньою освітою; а ті, хто має вищу освіту або працюють професійно на власних підприємствах (лікарі, дантисти, ветеринари, аптекарі, інженери), або стали державними урядниками (судді, учителі середніх шкіл, професори й дослідники в різних університетах), долучились до суспільного бразилійського життя на рівних правах і обов'язках.

Що ж зберігає українство так далеко від України? Що допомагає затримати свідомість етнічної належності й національної самобутності? Таких чинників кілька. Одним з найважливіших є Українська Церква у Бразилії, роль якої у збереженні українства незаперечна, зокрема в перший період життя українських поселенців, коли світської інтелігенції серед них фактично не було. Саме тому з перших років української імміграції у Бразилії в більших чи менших поселеннях спочатку будували каплиці або церкви, окремі з яких збереглися й досі. Такою є, наприклад, невелика дерев'яна церква (1902 р.) у Серра-до-Тігре, зведена на мальовничому пагорбі, для якої весь будівельний матеріал принесли мешканці на плечах. Коло церкви — кладовище, на якому поховані переважно українці, а серед них — один із перших священиків у Бразилії о. Никон Роздольський (1867—1906).

Взагалі українські кладовища — це окрема сторінка історії українських поселенців, мовчазні, але багатомовні документи їхнього заокеанського буття. На багатьох могилах відзначено тільки дату смерті. Ні дати, ні місця народження немає, що підтверджує факт відсутності реєстраційних документів у час їх приїзду

до Бразилії. У кращому разі місцем народження зазначено Галичину. Кладовища, особливо міські, старанно доглянені, засвідчують постійну увагу до місця останнього спочинку своїх предків. Є давньою традицією, що в останню дорогу українців і їхніх нащадків відправляють усією громадою, яка в такі сумні хвилини стає ще згуртованішою.

У Бразилії зведено багато просторих нових церков, які назагал зберігають стиль «старокрайової» культової архітектури. Переважна більшість українців — греко-католики, які від 1971 р. мають Єпархію Святого Івана Хрестителя. Першим Єпархом був Владика Кир Єфрем Василь Кривий (до 2008 р.), нині її очолює Владика Кир Володимир Ковбич.

Важливу релігійну, культурну, національно-виховну і добродійну діяльність ведуть у Бразилії Сестри Служебниці, Сестри Катехитки Святої Анни, Сестри Василянки, Сестри Йосифітки, зокрема Світський Інститут Катехиток Серця Ісусового. Їхня праця у школах початкового і середнього рівня, у лікарнях при догляді за хворими, у будинках для дітей сиріт і літніх людей, їхні інтенсивні катехитичні та українознавчі курси під час літніх канікул приносять справді величезну користь для добра української громади.

Приблизно 10% українців у Бразилії належать до Української Автокефальної Православної Церкви. Це переважно нащадки переселенців з Волині й Буковини, менше з Галичини, останні з яких перейшли до православ'я у 1922 р. Парафії, зорганізовані в 30-х роках о. Дмитром Сідлецьким, і сьогодні мають свою Єпархію під назвою «Українська Автокефальна Православна Церква — Південно-Американська Єпархія Константинопольського Патріархату».

Варто особливо підкреслити єдність і гармонійність співжиття католицької і православної Церков у Бразилії. І те, що греко-католики святкують релігійні свята за григоріанським календарем, а православні за юліанським, не заважає їм бути разом, спільною дорогою прямувати до єдності, зберігати національну самобутність української громади, підносити її культурний рівень, збагачувати українські звичаї, традиції та мову.

Незаперечна роль у збереженні української самобутності належить рідній школі у Бразилії. Українські поселенці з перших років почали дбати про школу, де їхні діти могли б здобути хоча б початкову освіту. Українське шкільництво розвивається нерівномірно, з більшими чи меншими труднощами, однак 1922 р. українська громада в Бразилії мала вже 64 школи. І хоч ті школи ніколи не були повністю забезпечені відповідними кадрами вчителів, однак зуміли вплинути на певний рівень грамотності, який вирізняє українців з-поміж інших етнічних груп. Надзвичайно велику допомогу українській школі в Бразилії надав свого часу митрополит Андрей Шептицький, який особисто відвідав численні українські громади, провів кілька вчительських нарад і активізував роботу «Шкільного Союзу». Для збереження української духовності, мови, традицій, для їх збагачення і примноження багато зробила ціла плеяда справжніх подвижників, серед яких були й свідоміші селяни з першої хвилі імміграції. Це, зокрема, Іван Диган і Павло Музика, громадські і культурні діячі з першого, другого і третього імміграційних періодів Степан

Петрицький, Валентин Куц, Петро Карманський, Степан Кобилянський, Ілля Горачук та Іванна Борушенко, єпископ Йосиф Мартинець, письменник Сильвестер Калинець та головно Єпарх Кир Єфрем Василь Кривий, між іншими, які передали цю естафету сучасним представникам світської і духовної української інтелігенції.

Значно активізував українське життя у Бразилії так званий Дорізонський З'їзд (що відбувся в місті Дорізон 1922 р.), який теж готували за сприяння Митрополита Андрея Шептицького і представника Українського уряду Петра Карманського. З'їзд відбувся дуже успішно і спрямував культурно-освітню, економічну й громадсько-політичну працю української громади в патріотичне русло.

Українські школи, як і українське культурне життя, припинили свою роботу наприкінці 30-х рр., коли тодішній бразилійський диктаторський уряд у 1938 р. видав «указ» про припинення діяльності всіх небразилійських товариств і заборону навчання мовами різних етнічних груп. Під час війни навіть проповіді в церкві було заборонено виголошувати українською мовою, а деяких священників суворо покарано за недотримання вимог цього указу. Однак і в цих важких умовах українці не втратили своєї національної ідентичності, не піддалися процесові асиміляції, хоч період диктатури завдав відчутного удару національно-культурному життю української громади.

Після Другої світової війни у Бразилії було дозволено вивчати інші мови, зокрема й українську, але поза обов'язковою програмою. 1991 р. був знаковим у житті українського шкільництва у Бразилії: українську мову було відновлено в кількох державних гімназіях, де є значна кількість дітей українського походження, і це узаконено в бразилійській конституції. Крім того, здавна деякі предмети, наприклад, українську мову, літературу та історію, викладають у Малій семінарії Святого Йосафата у Прудентополі та у Вищій духовній семінарії в Куритибі. При багатьох українських церквах діють суботні курси з українознавства. У містах успішно працюють суботні школи, які останніми роками відвідують не лише діти, а й частина батьків.

Сьогодні у зв'язку з державною програмою розвитку українського шкільництва, у Федеральному університеті Парани існує вечірній лекторат української мови, де навчаються також неукраїнці, головно ті, що мають комерційні зв'язки з Україною. Крім цього, силами викладацько-професорського складу Федерального університету Парани та за участю закордонних фахівців, успішно проводяться курси підвищення кваліфікації вчителів української мови. Спочатку українські поселенці гуртувалися біля церков і парохіальних організацій; перші світські організації виникли на початку 20-го століття. Напередодні Першої світової війни в Бразилії було 32 українські організації — від консервативних до радикальних і ліберальних напрямів. Найвпливовішою світською організацією була «Україна» в Прудентополі.

Другою провідною організацією був «Український Союз», заснований у 1922 р., з головним осередком у Куритибі, який з огляду на націоналізацію, в 1938 р. змінив назву на «Хліборобсько-освітний союз» і став культурним центром українців Бразилії (нині — «Український союз Бразилії»). Після редемокрації краю

об'єднання відновили свою працю в 1947 р. і також заснували в Куритибі товариство «Прихильників Української Культури». У 1949 р. в Сан-Каetano-до-Сул створено товариство «Соборність».

Після Другої світової війни значно пожвавилось громадське життя. Відновилися видавнича діяльність і почалися тижневі випуски радіопрограм. При організаціях почали існувати жіночі відділи. У 1967 р. в Куритибі відбувся 3'їзд усіх жіночих організацій Південної Америки, що є членами СФУЖО. Молодіжні організації діють при парафіях і товариствах. Великим досягненням українців у Бразилії стало заснування в 1985 р. «Українсько-Бразилійської Центральної Репрезентації», що з успіхом об'єднує теперішні організації й офіційно представляє українців перед бразилійським урядом на зовнішньому форумі.

Політична діяльність українських поселенців поза власними організаціями відбувається у двох ділянках — зовнішньо інформативній (надсиланням меморандумів до уряду, інформація радіо, телевізії і преси про Україну) і внутрішньо прагматичній (включенням в політичне життя Бразилії, від 1946 р., коли почали вибирати бразилійців українського походження до законодавчих штатових та федеральних зборів, як і до федерального сенату). У Парані, де скупчення українців велике, їхня участь у бразилійському політичному житті є суттєвою. Чимало українців обіймають високі посади в державній адміністрації, як депутати, повітові префекти; ще більша участь українців у повітових радах.

Від початку 20-го століття почала виходити українська преса: радикальний двотижневик «Зоря» в Куритибі (1907—1909), католицький «Прапор» у Куритибі, а згодом у Прудентополі (1910—1911). Від 1911 р. оо. Василіяни видають у Прудентополі місячник «Місіонар», а від 1912 р. тижневик «Праця» (обидва виходять до сьогодні, з деякими перервами під час диктаторського політичного режиму). Від 1922 р. виходить як місячник орган Українського Союзу Бразилії «Хлібороб». У Прудентополі від 1932 р. існує Видавництво оо. Василіян, що видає книжки релігійного, культурно-освітнього і національного змісту. У Куритибі 1980 р. українське католицьке середовище, заходами тодішнього Єпарха Владики Кир Єфрема Василя Кривого, придбало при єпархії Релігійно-культурний центр для молоді, з аудиторією на 2,5 тис. осіб, 5-ма актовими залами, архівом, бібліотекою тощо.

Важко переоцінити роль українського народного мистецтва, яке належно культивується бразилійськими українцями, зокрема українські народні танці, писанкарство, вишивка, малювання на порцеляні геометричних візерунків, характерних для української вишивки, тощо. Українські ансамблі й фольклорні групи є неодмінними учасниками етнофестивалів і завжди викликають щире захоплення бразилійської публіки. Народне мистецтво значною мірою є тим чудодійним чинником, який вабить до українства не тільки нащадків українців, а й представників різних етнічних груп Бразилії. Особливої уваги заслуговують мовні проблеми Бразилійської України. З-поміж українських поза межами України ця громада вигідно вирізняється саме рідною мовою, яка властива всім віковим групам. Щоправда, це стосується насамперед сільського населення, до якого належить близько 70% бразилійських українців.

В окремих колоніях українську мову знають представники всіх вікових груп і

користуються нею у побутово-родинному колі, у виробничому, громадському та церковному житті. Часто діти починають освоювати португальську мову лише тоді, коли приходять до школи. По колоніях, де українські громади проживають компактно, майже від перших років поселення українська мова часто функціонує в діалектній формі. Що стосується Прудентопільщини, то це переважно наддністрянський і подільський говори південно-західного наріччя, які збереглися тут на тому рівні, на якому вивезли їх з України перші емігранти.

У містах або ж у місцях некомпактного проживання українців, наприклад, на півночі штату Парана на кавових плантаціях, мовна ситуація цілком інша. Урбанізація і глобалізація сприяють не лише економічній, загальнокультурній інтеграції українців у бразилійське середовище, а й мовній. У Куритибі, найбільшому місті Парани, значна частина українців знає українську мову пасивно, а в побуті, у родинному колі здебільшого користується португальською мовою. Саме в містах спостерігаємо таку тенденцію: що молодший вік нащадків українців, то менше серед них українськомовних.

Треба зважати ще на ось що: знання української мови в усній і писемній формі серед українських поселенців зовсім нерівнозначне, бо переважна більшість користується саме усною формою української мови, а понад 50% поселенців писемної форми не знають.

Звичайно, асиміляційним процесам, які відбуваються з більшою чи меншою інтенсивністю, підвладні українські громади в різних країнах світу. Масштаби уподібнення непохитно зростають, і час працює не на українську діаспору. Усунути цілком асиміляційний процес — річ неможлива, але сповільнити, а тим самим зменшити його наслідки, завжди можна, наприклад, за допомогою української Церкви, української школи, культурно-освітніх установ, а також вихованням дітей у родинним українським дусі.

У Бразилії явище асиміляції серед українських поселенців не надто загрозливе. У громадському житті відчувається, що ці шляхи і методи скінчаться і добігає до кінця один етап. Є люди, які пройшли з громадою довгу дорогу, вели її до успіху в найгірших умовах. З їхніми іменами пов'язана історія українців у минулому. Однак сьогодні нові люди, назагал з високою освітою і повні енергії започатковують новий період в історії української групи. У тому напрямі зосереджено всю увагу й енергію Церков і Товариств. Відповідальність інтелігенції також є велика. Тим більше, що її доповнює швидко виростаюча верства підприємців. Крок за кроком змінюється організоване життя, усучаснене змістом і глобалізацією до потреб нашої доби.

Першим нашим завданням у Бразилії є зрушення, сколихнення того елемента, що живе по колоніях, де мало змінилося від початків поселення. Убогість і пасивність визначають там життя. Кожен з тих, хто вирвався звіттіля, досяг значних успіхів, і з того є очевидний висновок: таких людей мусить бути якнайбільше. А для тих, хто лишається в колоніях, необхідно знайти шляхи, щоб піднятися з того позему, на якому тепер живуть. Треба широкого масового руху в цьому напрямі, який надолужив би втрачене і висунув український елемент на краще

місце в бразилійській мозаїці.

Очевидно, все запропоновані кроки вимагають сміливих починів, жертв і тяжкої праці. І, власне, в цьому полягає сьогодні наше завдання. Оскільки, як писав Антін Крушельницький у передмові до книжки «Між рідними в Бразилії» Петра Карманського, «по волі й по неволі мусимо шукати на чужині своєї України... Там, де нас закинула химерна доля... Бо Україна там, де ми зі своєю любов'ю до Неї, зі своїми думками про Неї, зі своїми зусиллями задля Неї... Бо Україна ростелатиметься по всьому світу, куди ми нестимемо її ідею, де ми роститимемо її красу, з ким би не зв'язала нас для життя, для праці, для радощів і турбот, наша доля».

Зрозуміло, що суверенність і незалежність України, як і процеси відродження, працюють на українство — як в Україні, так і поза її межами. Треба лише, щоб самі українці не прогавили цього благодатного часу.